

houd laten dat niet toe. Een van de eersten die inzag dat het om een historische reconstructie gaat, voor een groot deel ontsproten aan fantasie van de maker, was de Utrechtse gemeentearchivaris S. Muller Fz., zoals duidelijk blijkt uit zijn beschrijving van de kaart in de supplementcatalogus van de topografische atlas van het Gemeentearchief uit 1907.

De belangrijkste bezwaren die over de inhoud naar voren kunnen worden gebracht zijn:

- De in 690, door Willibrord gestichte kerk was de Salvatorkerk en niet een kerk gewijd aan St. Thomas (een vergissing die in de 17de en 18de eeuw veel gemaakt werd).
- Opgravingen hebben geen enkel spoor gevonden van de Frankische burcht, zoals is weergegeven.
- Het uiterlijk van torens, muren en de kerk met hoge spits, maken niet de indruk van 690 te zijn maar uit de late middeleeuwen.
- De huizen die rood gekleurd zijn suggereren stenen bouwwerken, terwijl de toenmalige huizen van hout waren.
- De eilandjes die in de bocht van de Rijn staan aangegeven, kunnen nooit langs de buitenbocht van de rivier hebben gelegen vanwege de uitschurende werking van het water die daar juist de vorming van zandbanken zal beletten.

Van wanneer dateert het historische reconstructiekaartje en door wie werd het gemaakt? Het precieze antwoord daarop is niet te geven. Op zijn vroegst stamt het uit het laatste kwart van de 16de eeuw. De maker heeft een oriëntering uitgekozen die hem het meest vertrouwd was, namelijk het noorden linksboven. Deze oriëntering is conform de kaarten van de stad vanaf 1572. Voordien hebben de (weinig) bestaande kaarten van de stad een andere oriëntering. Later dan in 1650 is het kaartje vermoedelijk niet. Misschien is het gemaakt met het doel om het op te nemen in een publikatie over de geschiedenis van de stad. Als mogelijke auteurs zijn te noemen: Lambertus Hortensius (1500-1574), Aernout van Buchell (1566-1641) of Cornelis Booth (bibliothecaris van de Universiteit vanaf 1636 tot aan zijn dood in 1678), van wie bekend is dat zij zich bezighielden met de stadsgeschiedenis. Het wachten is op een onderzoeker die meer licht kan laten schijnen op dit intrigeren-

de kaartje, dat nu al eeuwen lang de gemoederen bezighoudt.

Odijk

Marijke Donkersloot-de Vrij

Noten:

1. Zie Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*. Utrecht, 1989, p. 126 nr. 138.
2. Een overzicht van deze oudste kaarten is te vinden in: Y. M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland voor 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten - aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven - toegelicht en bescheven* (proefschrift). Groningen 1981, p. 23 en 24. Zie ook C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn 1983, p. 28-33.
3. S. J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland*. 's-Gravenhage 1947, p. 12.
4. In *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750* (zie noot 2) p. 23 worden de vindplaatsen van een aantal van deze 16de en 17de eeuwse historische kaarten van Zeeland, de Biesbos en het Dollartgebied vermeld. De oudste historische reconstructiekaart van Amsterdam dateert vermoedelijk van 1663 (zie A. E. d'Ailly, *Catalogus van Amsterdamse Plattegronden*. Amsterdam 1934, nr. 13), van Rotterdam werden ze voor het eerst in het laatste kwart van de 17de eeuw gemaakt (zie A. Gordijn en P. Ratsma, *Catalogus van de kaartenverzameling van de Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam*. Rotterdam 1984, nr. 1 t/m 12).
5. In het *Lexicon zur Geschichte der Kartografie* (onder redactie van Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger en Franz Wawrik; Wenen, 1986), deel I, p. 265-269, kan men een overzicht krijgen van de diverse soorten historische atlasen vanaf 1581.
6. In het bovengenoemde *Lexicon* wordt als oudste voorbeeld een historische kaart uit 1561 van de Weense historicus Wolfgang Lazius (1514-1565) genoemd (titel van de kaart: *Regni Francor. orientalis sive Austriae ad Danubium alterius descriptio*).
7. *Twaalf navolgingen van het kaartje daterend van de 17de t/m de 19de eeuw staan beschreven in Kaarten van Utrecht* (zie noot 1), p. 93-97. In het *Jaarboekje Oud-Utrecht* van 1939 en 1945-1946 wordt er uitvoerig over geschreven door respectievelijk J. W. C. van Campen en J. H. Jongkees. En het valt op dat het kaartje in onze tijd heel veel als illustratie wordt gebruikt, zowel te pas en te onpas (onlangs is het gebruikt als reclame-afbeelding in een Utrechtse krant). Het is jammer dat de bijschriften bij deze illustraties vrijwel altijd onvermeld laten dat het om een historische reconstructiekaart gaat.

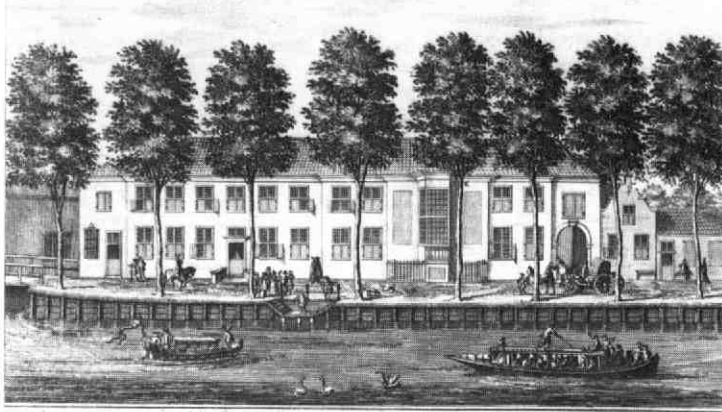
BEDRIJFSSPIONAGE IN DE ACHTTIENDE EEUW. EEN AGENT VAN DE TSAAR TE „ZIJDEBALEN“

Sinds de tentoonstelling die het Centraal Museum in 1981 aan de Lusthof „Zijdebale“ en het bedrijf van de eigenaars, de familie Van Mollem, wijdde, heeft dit onderwerp eigenlijk geen introductie meer nodig¹⁾. Ik wil slechts heel kort in de herinnering terugroepen dat Jacob van Mollem in 1681 aan de Vecht volgens een

nieuw procédé een zijderederij inrichtte waarbij de machines door waterkracht werden aangedreven. Het bedrijf kwam tot grote bloei, de Van Mollemes kwamen tot grote rijkdom en aan de Vecht ontstond een lusthof die een vermaarde toeristische attractie werd. Vooral Jacobs zoon en opvolger David van

Gezicht op de voorgevel van Zijdebalen, 1719. Kopergravure van D. Stoopendaal. G.A.U. Top.-Hist. Atlas Pa 74.

A. ST-BAALEN, het hooft van een
C. Davie van Mollem.

B. ST-BAALEN, etant à Metairie en
C. Davie van Mollem.

Mollem, die hier van 1709 tot 1746 de scepter zwaai-
de, was een ijverig maecenas die zich zeer voor deze
tuinaanleg heeft ingespannen.

Beschrijvingen van „Zijdebalen” vinden we in de
dagboeken van buitenlandse reizigers, zoals de ge-
leerden Albrecht von Haller en Bengt Ferner. Overi-
gens waren het niet enkel de tuinen die hun belang-
stelling hadden. Ook de machines van de zijderederij
waren een bezienswaardigheid. In het reisverslag van
Von Uffenbach lezen we hoe diens broer, met wie hij
in 1711 de reis maakte, de machines wilde uitteke-
nen. Dit werd hem echter door Van Mollem verbo-
den²⁾. De apparatuur was klaarblijkelijk bedrijfs-
geheim.

Een andere opmerkelijke bezoeker van „Zijdebalen”,
wiens reisverslag tot dusverre weinig is opgemerkt, is
Johann Daniel Schumacher, bibliothecaris van tsaar
Peter I van Rusland³⁾. Schumacher werd geboren in
1690 te Colmar in de Elzas. Na zijn studiië aan de uni-
versiteit van Straatsburg ging hij in 1714 naar St. Pe-
tersburg waar hij bibliothecaris van de tsaar was ge-
worden. In 1721 belastte deze hem met een weten-
schappelijke reis naar West-Europa. Hij had een offi-
ciële missie te vervullen bij de Franse Academie van
Wetenschappen te Parijs, waar hij een brief van de
tsaar, een nieuwe kaart van de Kaspische Zee, en een
paar ornithologische boeken over Rusland diende te
overhandigen. In Duitsland diende hij zichte informen-
ren over het perpetuum mobile dat daar te Kassel
heette te zijn gebouwd door de wonderlijke figuur van
Johann Ernst Elias Orffyreus. Deze uitvinding deed in
die tijd nogal wat stof opwaaien. Ook de Leidse hoog-
leraar 's Gravesande heeft zich er mee bezig gehou-
den.

Voorts diende Schumacher diverse met name ge-
noemde geleerde uit te nodigen om naar Rusland te
komen.

Dit was een belangrijk onderdeel van zijn opdracht en
hield verband met de plannen van de tsaar, plannen

waarbij Schumacher nauw betrokken was, om in St.
Petersburg een wetenschappelijke academie op te
richten.

De Franse astronoom Deslisle kwam op zijn uitnodi-
ging inderdaad naar Rusland, de beroemde Duitse fi-
losoof Christiaan Wolff uiteindelijk niet. Tenslotte
moest Schumacher boeken, rariteiten en weten-
schappelijke instrumenten aanschaffen voor de kei-
zerlijke bibliotheek en kabinetten, zich op de hoogte
stellen van de inhoud van kabinetten en verzamelin-
gen elders, en correspondenties met bekende geleer-
den aanknopen⁴⁾.

Wat Nederland betreft vermeldde zijn instructie dat hij
de instrumentmakers Fahrenheit en Van Musschen-
broek diende te bezoeken en dat hij de tsaar enkele
tunlieden moest sturen die hadden gewerkt bij De la
Court in Leiden. De textielabrikant Pieter de la Court
(1628-1685), tegenwoordig vooral bekend als schrij-
ver van *Het interest van Holland* (1662), was onder
tijdgenoten vooral vermaard wegens zijn kweken van
exotische gewassen, in het bijzonder ananassen. Zijn
zoon, ook Pieter geheten, (1664-1739) had deze cul-
ture voortgezet.

Daarnaast bezocht Schumacher in Nederland een
aantal particuliere kunst- en rariteitenkabinetten. Het
bezoek aan „Zijdebalen” was niet duidelijk in zijn op-
dracht opgenomen, hoewel tsaar Peter het bedrijf ze-
ker kende: in 1717, tijdens zijn tweede bezoek aan
Nederland, had hij het zelf bezocht en er nog bijna een
ongeluk gekregen toen hij probeerde met zijn hand
het wattarrad, dat de machines aandreef, tegen te
houden⁵⁾. Het bezoek was een eigen initiatief van
Schumacher in het kader van zijn ruimere opdracht.
Het relaas ervan is wel uitvoerig opgenomen in het offi-
ciële verslag van zijn reis dat hij na zijn terugkeer in
Rusland in 1722 aan de tsaar uitbracht. Dit verslag is
indertijd uitgegeven door Pekarskij in het oorspronkelij-
ke Russisch, maar daar het in Nederland onder historici
tot dusverre nauwelijks aandacht heeft getrokken laat

ik het stuk dat betrekking heeft op het bezoek aan „Zijdebalen“ hier in een Nederlandse vertaling volgen⁶). „Te Utrecht bezit de heer Van Mollem⁷) een prachtige verzameling naturalien maar zijn zijdemolen is belangrijker, niet alleen curieus maar ook zeer nuttig, aangezien hierbij in het zijdespinnen meer kan worden uitgericht door twee mensen, dan door twintig mensen bij een ander ontwerp. Om deze reden houdt hij hem strikt geheim. Echter, ik spande mij op alle mogelijke manieren in om hem te leren kennen, en in die tijd vond ik in Amsterdam een vermaard wiskundige, deskundig in machines, genaamd Kaschuber. Ik ging bij hem te rade en we kwamen overeen dat hij mij in het livrei van een lakei zou volgen en, wanneer men mij de machines zou tonen, deze aandachtig zou bekijken en er een tekening van maken.

Behalve de goede recommendatie, die ik van zijn (Van Mollems) beste vrienden had, bezorgden geschenken van barnsteen, die ik te Danzig en Koningsbergen had gekocht, mij vrije toegang bij hem en een grote hartelijkheid, zozeer dat ik twee weken lang elke dag bij hem werd uitgenodigd. Op dezelfde manier behandelde ze mijn bovengenoemde lakei. Hij werd ook als zodanig beschouwd, bij mensen immers die niets kwaads van hem vermoedden, hij ging steeds ongehinderd naar de machine en had voldoende tijd om alles te bekijken en een tekening te maken; hij maakte er voor mij zelfs een Grund- en Standriss⁸) van, zoals bij modellen.

Ik heb de man met mij meegenomen naar Parijs wegens zijn hulp in deze zaken en ik had hem graag mee hierheen [dus naar Rusland, rv] genomen als dat geen hoge kosten voor mij zou hebben meegebracht; bovendien was hij in die tijd zo razend en waanzinnig dat het gevaarlijk was met hem samen te leven.” De man die zoveel succes de rol van lakei speelde was waarschijnlijk de geleerde Johann Wenceslaus Kaschube (zonder r), van wie bekend is dat hij uitgebreide reizen naar Nederland, Frankrijk en Engeland heeft ondernomen. Hij kwam uit Silezië, behaalde een graad aan de universiteit van Jena en publiceerde in die stad, in 1717 en 1718, enkele boekjes over onderwerpen uit de wiskunde en de mechanica. Overigens is er niet veel van hem bekend; hij overleed waarschijnlijk in 1729⁹). Het zal de gemeenschappelijke Duitse afkomst zijn geweest waardoor hij, in een vreemde omgeving, zo goed met Schumacher kon samenwerken.

De tsaar schijnt niet ontevreden te zijn geweest over de resultaten waar zijn bibliothecaris van zijn buitenlandse reis mee thuis kwam. Hij stelde Schumacher na diens terugkeer aan tot secretaris van de nieuw op te richten academie van wetenschappen. In die functie heeft Schumacher enkele decennia lang een niet onaanzienlijke invloed uitgeoefend op het wetenschappelijk bedrijf in Rusland. Bij de geschiedschrijvers van de academie heeft hij echter een slechte naam; hij wordt algemeen beschouwd als een onverbeterlijk intrigant. De lezer van het bovenstaande verhaal zal het wel willen geloven.

Het zou wellicht de moeite waard zijn om te weten of de tekeningen die Kaschube van de machinerieën van

David van Mollem (1670-1746). Borstbeeld rechts met pruik op gebeeldhouwd piedestal. Buste van J. Cresant, 1740. Centraal Museum Utrecht.

Zijdebalen heeft gemaakt nog in een of ander Leningrads archief voorhanden zijn; rechtstreeks gegevens over deze installatie bezitten wij verder niet. Of men in Rusland nog heeft geprobeerd een zijderederij op te zetten met behulp van de aldus veroverde ontwerpen is mij niet bekend.

Instituut voor geschiedenis
der natuurwetenschappen, Utrecht

R. Vermij

Noten

1. *Zijdebalen: lusthof aan de Vecht: tuin- en tekenkunst uit het begin van de 18e eeuw* (catalogus tentoonstelling Centraal Museum Utrecht 22 mei-19 juli 1981) (Utrecht: Centraal Museum 1981). Zie ook S. Muller Fzn., „Zijdebalen“, in: *Bouwkunst. Tweemaandelijks tijdschrift gewijd aan de esthetische, kunsthistorische en technische studie der oude en nieuwe bouwkunst en aanverwante kunstnijverheid* vakken 4(1912) 1-13.
2. Muller, blz. 2.
3. Zie over hem: P. Pekarskij, *Nauka i literatura y Rossii pri Petre Velikom*, I, *Vvedenie v istoriju prosvescenija v Rossii XVIII stoletija* (Sanktpeterburg 1862, repr. herdruk Cambridge 1972) blz. 49.
4. Pekarskij, blz. 49, en voor een opsomming van Schumachers opdrachten, blz. 533-534. Vgl. voor tsaar Peters ambitie om de wetenschap te bevorderen A. Vucinich, *Science in Russian culture, I, A history to 1860* (Stanford 1963) 38-74.

5. J. F. Reitz, *Oude en nieuwe staat van 't Russische of Moskovische keizerrijk, behelzende eene uitvoerige historie van Rusland en deszelfs groot-vorsten*, deel III (Utrecht, 1744) 303-304.
6. Pekarskij, a.w.; het relaas van Schumacher is opgenomen als bijlage nr. 5, blz. 533-558. Het hier vertaalde fragment is te vinden op blz. 551.
7. Schumacher schrijft: „fon-Molin“.
8. In de tekst „grund i shtandris“, dus zoveel als een boven- en een zijaanzicht.
9. Günther in *Allgemeine deutsche Biographie*, XV (Leipzig 1882) 434.

UTRECHTSE GEVELTEKENS

J. W. C. van Schaik, Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen. Utrecht 1990.

ISBN 90 9003424 2. 118 blz. m. illustr. Prijs f 24,90.

S. Weide, Langs Utrechtse geveltekens. Zeist, Kerkebosch 1990. ISBN 90 6720 084 0. 64 blz. m. illustr. Prijs f 15,00.

De Vergulde Druif, geveltekens uit depot. Tentoonstelling Centraal Museum, Utrecht, 19 mei t/m 26 augustus 1990.

Toen het huis dat ik nu bewoon in 1979 werd gekraakt kreeg het volgens goed krakersgebruik al vrij snel een naam: De Vliegende Teeling. De naam was aanvankelijk vooral voor intern gebruik, maar de bewoners raakten er geleidelijk aan zo aan gehecht dat ze hem ook in hun correspondentie gingen gebruiken. Vervolgens werd de naam notarieel vastgelegd in de statuten van de bewonersvereniging. Na de renovatie van het huis, in 1987, werd een ontwerp gemaakt voor een gevelsteen, en het wachten is nu nog slechts op voldoende geld om De Vliegende Teeling in de gevel te doen aanbrengen (afb. 1).

Krakers zetten een traditie voort die eeuwen terug gaat. Lang niet iedereen die in de Utrechtse binnenstad woont zal zich realiseren dat ook zijn huis in de loop der eeuwen een of meer namen heeft gedragen. Al sinds de middeleeuwen verbonden onze voorvaders hun eigen naam, verwijzingen naar hun beroep, hun overtuigingen, persoonlijke ervaringen, legendes, enzovoorts, aan hun huis. Deze namen vinden we nu nog terug in de archieven en in de weinig bewaard gebleven oude gevelstenen en opschriften. Die gevelstenen spreken tot de verbeelding en verlevendigen het stadsbeeld in niet geringe mate. Het valt daarom toe te juichen dat het Utrechtse Geveltekenfonds in samenwerking met de gemeente Utrecht is begonnen aan een proefproject om gevelstenen terug te brengen in het straatbeeld.

Onlangs verschenen drie publicaties betreffende Utrechtse gevelstenen. De eerste is van J. W. C. van Schaik en draagt de titel *Nicolaas van der Monde en de Utrechtse gevelstenen*. Zij is een gewijzigde versie van zijn in 1987 voltooide doctoraalscriptie kunstgeschiedenis. De tweede is *Langs Utrechtse geveltekens* van Susanne Weide. Deze wandelgids langs gevelstenen in het oostelijk deel van de binnenstad werd uitgegeven onder auspiciën van het Gevelte-

kenfonds. Ter gelegenheid van de verschijning van dit boekje presenteert het Centraal Museum bovendien een gedeelte van haar collectie geveltekens. Hierbij verscheen een door dezelfde Susanne Weide samengesteld vouwblad, dat de tentoongestelde stukken beschrijft.

Het lijkt een overdaad, maar - ik zeg het maar meteen - ik ben in mijn nieuwsgierigheid allerminst bevredigd. Wat hebben genoemde publicaties te bieden en wat zou ik hebben gewenst? Om met het laatste te beginnen. Het liefst had ik een uitgebreide monografische studie van alle nog bestaande geveltekens, met goede registers op straat- en huisnamen en op personen. Elk gevelteken zou erin moeten zijn afgebeeld. In de begeleidende teksten zou getracht moeten worden uit de geschiedenis van het huis en haar bewoners te verklaren wat de oorsprong en de betekenis van de huisnaam en de op het gevelteken afgebeelde voorstelling is. Verdwenen, maar uit afbeeldingen nog wel bekende geveltekens zouden daar eventueel ook in kunnen worden opgenomen¹⁾. Welke van deze wensen is vervuld?

Ten eerste Van Schaiks boekje. Hij beschrijft alleen die stenen die omstreeks 1840 door Nicolaas van der Monde werden opgetekend in een tweetal handschriften dat nu in de topografische atlas van het Gemeentearchief is. Men kan zich afvragen of de registratie door een willekeurige liefhebber op een willekeurig moment in de geschiedenis wel een juist criterium vormt om Utrechtse geveltekens te beschrijven. Daarbij komt echter dat de auteur die stenen die door Van der Monde niet zijn afgebeeld maar wel beschreven weglaat, de door Van der Monde gegeven kleur-aanduidingen negeert, geen pogingen doet de stenen op basis van eigen archiefonderzoek te dateren, laat staan te verklaren. De beschrijvingen zijn zo beknopt dat men er weinig uit leert. Van Schaik stelt vast dat Van der Monde de werkelijkheid in zijn tekeningen vaak weinig getrouw navolgde. Dat is inderdaad zo, maar het had geen kwaad gekund als de lezer dat dan ook aan de hand van vergelijkende foto's had kunnen zien.

Van Schaiks werk heeft een sterk kunsthistorische inslag. Hij beschrijft de stijlistische aspecten van alle geveltekens en doet een poging ze in stijlgroepen onder te brengen (p. 16-19). Hij blijft hier echter steken in het maken van lijstjes. Bij de bespreking van bijvoorbeeld het gebruik van kwabornamentiek had toch